

مکتب فقهی محقق اردبیلی

نشانی

محمدعلی سلطانی و سیدعلی حسینی

ناشر

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

تهیه

پژوهشکده فقه و حقوق

سرپرستار

محمدباقر انصاری

ویراستار

وحید حامد

لیتوگرافی، چاپ و صحافی

چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۸

شمارگان: ۴۰۰

قیمت: ۶۰۰۰۰ تومان

عنوان: ۵۶۶؛ مسلسل: ۸۸۷

قم، خیابان معلم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، نشر

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

تلفن و دورنگار: ۳۷۸۳۲۸۳۳-۲۵

ص.پ: ۳۷۱۸۵/۳۶۸۸

کدپستی: ۳۷۱۵۶۱۶۵۹۱

مراکز بخش

۱. قم، میدان شهدا، تلفن و دورنگار ۳۷۸۳۲۸۳۴-۲۵

۲. تهران، خیابان انقلاب، روبروی در دانشگاه تهران،

باساز فروزنده، طبقه همکف، واحد ۳۱۲، تلفن:

۳۷۱۵۶۱۵۳۴-۲۱

وبگاه: www.pub.isca.ac.ir

رایانامه: nashr@isca.ac.ir

فروشگاه مجازی نشر: www.shop.isca.ac.ir

فروشگاه نشر دیجیتال: www.pajooahaan.ir

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

سرشناسه:

سلطانی، محمدعلی، ۱۳۳۷-

عنوان و نام پدیدآور:

مکتب فقهی محقق اردبیلی/ محمدعلی سلطانی، سیدعلی حسینی؛ تهیه پژوهشکده فقه و حقوق

مشخصات نشر:

قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ

اسلامی، ۱۳۹۸

مشخصات ظاهری:

ص ۳۹۲

شابک:

۶۰۰۰۰ ریال :

وضعیت فهرست‌نویسی:

فیا

یادداشت:

کتابنامه: ص. [۳۵۷] - ۳۶۱؛ همچنین به صورت زیرنویس

یادداشت:

نمایه

موضوع:

مقدس اردبیلی، احمدبن محمد، - ۹۹۳ق. - دیدگاه درباره فقه جعفری

موضوع:

فقه جعفری - قرن ۱۰ق.

شناسه افزوده:

حسینی، سیدعلی، ۱۳۳۸-

شناسه افزوده:

دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ

اسلامی. پژوهشکده فقه و حقوق

رده‌بندی کنگره:

BP ۱۵۳/۵

رده‌بندی دیویی:

۲۹۷/۹۹۸

شماره کتابشناسی ملی:

۵۸۸۸۶۹۷

۱۳		سخنی با خواننده
۱۷		مقدمه
۱۸		۱. تبیین موضوع تحقیق
۱۹		۲. هدف و ضرورت تحقیق
۲۰		۳. پیشینه تحقیق
۲۱		۴. چارچوب و مبانی نظری تحقیق
۲۲		۵. فرضیه یا فرضیه‌های تحقیق
۲۲		۶. تعریف اصطلاحات و مفاهیم اساسی تحقیق
۲۳		۷. روش و نوع تحقیق
۲۳		۸. مشکلات و موانع تحقیق
۲۴		۹. ساختار کتاب

فصل اول: کلیات

۲۷		۱. گذری بر زندگی محقق اردبیلی
۲۷		الف) شخصیت محقق اردبیلی
۳۰		ب) استادان و شاگردان محقق اردبیلی

- ج) آثار علمی محقق اردبیلی ۳۲
۲. تعریف واژه‌های مهم تحقیق ۳۸
- الف) مکتب و تفاوت آن با واژه‌های مشابه ۳۸
- ب) فقه و تفاوت آن با شریعت ۴۱
- ج) کاربردهای فقه ۴۳
- د) کاربردهای شریعت ۴۵
- هـ) روش فقهی ۴۸
- و) مبانی و زیرساخت‌ها ۴۹
- ز) اجتهاد و استنباط ۵۲
- ح) افتا ۵۳
۳. عوامل شکل‌گیری اندیشه فقهی محقق اردبیلی ۵۴
- الف) آزاداندیشی و تأثیرناپذیری گسترده از استادان ۵۵
- ب) تدبیرمحوری تحصیل محقق ۵۷
- ج) اوضاع فضای بیرونی ۶۱

فصل دوم: مبانی مکتب فقهی محقق اردبیلی

۱. مبانی قرآنی ۶۹
- الف) احاطه نداشتن قرآن بر جزئیات احکام ۷۱
- ب) انحصاری نبودن در فهم قرآن ۷۳
- ج) کارایی عقل در فهم قرآن ۷۷
- د) توجه به فهم پیشینیان در برداشت‌های قرآنی ۷۹
- هـ) بهره‌گیری از آگاهی‌های تاریخی در فهم قرآن ۸۰

۸۲	و) تفسیر قرآن به قرآن
۸۴	ز) لزوم اثبات ظهور قرآن در استدلال به آن
۸۵	۲. مبانی حدیث‌شناسی
۸۸	الف) وثوق به صدور، ملاک اعتبار
۹۰	ب) مخالفت‌نداشتن روایت با قرآن
۹۴	ج) موافقت با حکم عقل یا عقلا مؤید روایت
۹۸	د) مخالفت‌نداشتن مضمون روایت با واقعیت
۱۰۵	هـ) پرهیز از حمل گسترده روایت‌ها بر تقیه
۱۱۶	و) باور به وجود ظرافت‌های خاص در سخن معصومان علیهم‌السلام
۱۱۷	ز) سیاق روایت تبیینگر مقصود
۱۱۹	ح) نگرش مجموعی تبیین‌کننده روایت
۱۲۱	ط) بحث‌های مرتبط
۱۲۱	۱) نقش برجسته رجال در فقه محقق اردبیلی
۱۲۳	۲) بهره‌گیری از ظرافت‌های حاشیه‌ای
۱۲۴	نتیجه‌گیری از مبانی حدیث‌شناسی
۱۲۴	۳. مبانی اصولی محقق اردبیلی
۱۲۵	الف) عقل و سیره عقلا در فقه محقق اردبیلی
۱۲۸	ب) خارج نشدن از مقتضی دلیل
۱۳۱	ج) عرف و سیره عقلا
۱۳۸	۱) تطبیق عناوین بر مصادیق
۱۳۹	۲) عرف متغیر
۱۴۶	د) جایگاه اجماع

- ۱۵۲..... (ه) امر به شیئی موجب نهی از ضد خاص
- ۱۵۸..... (و) لازم نبودن اجتناب در شبهات محصوره
- ۱۵۹..... (ز) معیار در عمل، مطابقت با واقع
- ۱۶۳..... (ح) دایره دلالت فعل معصوم
- ۱۶۶..... نتیجه‌گیری از مبانی اصولی
- ۱۶۶..... ۴. مبانی کلامی و فلسفه فقه
- ۱۶۷..... الف) رحمت الهی و تأثیر آن در آسانی شریعت و فقه
- ۱۷۸..... ب) تأثیر باورهای شیعی در برداشت‌های فقهی
- ۱۸۰..... ج) رابطه فقه و اخلاق
- ۱۸۲..... د) قلمرو نیابت فقیه در عصر غیبت
- ۱۸۳..... ه) وظیفه فقیه
- ۱۸۵..... نتیجه‌گیری از مبانی کلامی و فلسفه فقهی

فصل سوم: ویژگی‌های مکتب فقهی محقق اردبیلی در مقام استنباط

- ۱۸۷..... ۱. پرنقشی حدیث در فقه محقق اردبیلی
- ۱۹۰..... ۲. تقلیل جایگاه شهرت
- ۱۹۴..... ۳. دخالت دادن آگاهی‌های تاریخی در استنباط
- ۱۹۸..... ۴. تقلیل تضاد با فقه عامه
- ۲۰۴..... ۵. نگرش مجموعه‌ای به امارات در مقام استنباط
- ۲۰۸..... ۶. توجه به قواعد فقهی
- ۲۱۳..... نتیجه‌گیری از این فصل

فصل چهارم: ویژگی‌های مکتب فقهی محقق در مقام افتا

۱. قاطعیت در فتوا ۲۱۵
۲. آسان‌سازی فتاوا ۲۱۸
۳. وجود فتاوای متمایز ۲۳۱
- الف) مالکیت برده ۲۳۲
- ب) عدم نجاست خمر ۲۳۴
- ج) حرمت زکات به منسوبان به بنی‌هاشم از طرف مادر ۲۳۶
- د) فرق‌گذاری بین باقیمانده از نوش سگ و ولوغ آن ۲۴۰
- هـ) پاره‌ای از احکام زنان ۲۴۱
- و) چگونگی وضو ۲۴۸
- ز) خمس مکاسب ۲۵۰
- ح) موارد ناشی از دقت نظر در تعبیر فقیهان ۲۵۳
- ط) داستان خراجیه ۲۵۵
- نتیجه‌گیری نهایی ۲۶۱

ملحقات

- ملحق نخست: نگاهی به زبدة البیان ۲۶۳
۱. نکته‌های اخلاقی و معنوی ۲۷۰
- الف) قرائت قرآن ۲۷۰
- ب) تعقیب نماز ۲۷۱
- ج) اخلاص ۲۷۲
- د) دعا ۲۷۳

- ۲۷۴..... (هـ) فضیلت‌های اخلاقی
- ۲۷۶..... (و) اذکار و دعا‌های قرآنی
- ۲۷۷..... (ز) احترام به پدر و مادر
- ۲۷۸..... (ح) آیات آخر سوره فرقان
- ۲۷۹..... ۲. دیدگاه‌های کلامی
- ۲۸۳..... ۳. شمار آیات الاحکام
- ۲۹۱..... ۴. روش تفسیر فقهی اردبیلی
- ۲۹۲..... الف) مراجعه به منابع لغوی و لغت‌شناسی
- ۲۹۲..... ب) ادبیات
- ۲۹۴..... ج) جایگاه عرف در فهم واژگان قرآنی
- ۲۹۶..... د) تفسیر قرآن به قرآن
- ۲۹۷..... هـ) شأن نزول
- ۲۹۸..... و) سیاق آیات قرآن
- ۲۹۹..... ز) تفسیر قرآن با روایات اهل بیت علیهم السلام
- ۳۰۶..... ۵. رجال در زبدة البیان
- ۳۱۰..... ۶. قواعد فقهی در زبدة البیان
- ۳۱۲..... ملحق دوم: نقدهای وحید بهبهانی بر محقق اردبیلی
- ۳۱۲..... مقدمه
- ۳۱۷..... جایگاه وحید بهبهانی در تطور فقه شیعه
- ۳۱۹..... نقد اردبیلی با بزرگی او منافات ندارد
- ۳۲۱..... علت نقدهای بهبهانی بر اردبیلی
- ۳۲۲..... ۱. نقدهای کلامی

۳۲۲	۲. نقدهای مبانی و اصول فقه
۳۲۴	الف) مفهوم قید و وصف
۳۲۶	ب) خبر واحد و اثبات تحریم با آن
۳۲۸	ج) حجت بودن فقه رضوی
۳۲۸	د) اثبات تحریم با خبر واحد
۳۲۹	هـ) تعارض روایات و مسئله مرجحات
۳۳۲	و) وجوب تقلید و صحت عمل بدون تقلید
۳۴۵	ز) مفهوم «کراهت» در روایات
۳۴۶	۳. موارد نقد در مکاسب محرمة
۳۴۶	الف) تطهیر مایع‌های مضاف
۳۴۷	ب) جواز استعمال نجس و متنجس
۳۴۸	ج) شکار با سگ شکاری آموزش دیده
۳۴۹	د) مباح بودن مقاسمه
۳۵۱	هـ) نیاز نبودن به صیغه عقد در تحقق بیع
۳۵۷	کتابنامه

نمایه‌ها

۳۶۳	آیات
۳۶۹	روایات
۳۷۰	موضوعات
۳۸۲	اعلام و مشاهیر
۳۸۶	کتاب‌ها
۳۹۱	مکان‌ها

سخنی با خواننده

شناخت فقیهان بر مدار مکتب‌های فقهی، سابقه‌چندانی ندارد. غلبه فرعی‌نگری بر تاریخ فقه، عرصه را بر نگرش‌هایی جامع‌تر از محور حکم فرعی کلی شرعی تنگ می‌کند. این غلبه آشکارا از تعریف مشهور دانش فقه نمایان است: «العلم بالاحکام الشرعية الفرعية عن ادلتها التفصیلیة»؛^۱ بر این اساس فقیهان را به آرا و فتاوای ایشان در هریک از احکام فرعی فقهی می‌شناسیم. البته دیدگاه‌های فرافقهی مؤثر در فقه با نقش‌های تعریف‌شده به‌ویژه دیدگاه‌های اصول فقهی، مانند دیدگاه‌های گوناگونی که در حجیت خبر واحد وجود دارد نیز سهم بسزایی در بازشناسی و تفاوت‌گذاری بین فقها دارد؛ همچنان‌که اختلاف‌نظر در قواعد فقهی کلیدی مانند قاعده لاضرر نیز در این تفاوت‌گذاری سهم خود را دارد.

تفاوت‌گذاری فقیهان بر مدار مکتب فقهی با ورود به صحنه‌های استنباط فقهی فقیهان و تماشای عالمانه آن در متن فقه استدلالی ایشان امکان‌پذیر است. شناخت مبانی و دیدگاه‌های فرافقهی، مانند کلامی، اصول فقهی، حدیثی و تفسیری، ره‌توشه‌های ضروری برای شکل‌گیری درست این تماشا و سپس

۱. حسن بن زین الدین؛ معالم الدین و ملاذ المجتهدین؛ ص ۲۶.

تدوین گزارش علمی از آن است. در تفاوت گذاری مکتب محور، ضمن اینکه آرا و فتاوی فقهی مدنظر است، به کارگیری دیدگاه های فراققه ای در صحنه عملیات استنباط، راستی آزمایی می شود. از این رهگذر تفاوت ها و اشتراکات فقیهان در مقیاس مکتب های فقهی دسته بندی می گردد. ممکن است حاصل این دسته بندی قرار گرفتن یک یا بیش از یک فقیه در ذیل صاحبان یک مکتب فقهی باشد.

کتاب حاضر محصول چند سال تحقیق نویسندگان آن در آرای فقهی و دیدگاه های فراققه ای فقیه وارسته و ژرفنگر فقه امامیه، محقق اردبیلی است. نویسندگان تلاش کرده اند فقه محقق اردبیلی را در قالب مکتب فقهی معرفی کنند. فقاقت استوار و نوآورانه این فقیه بزرگ که در عین موشکافی و بیان راه حل های جدید، از چارچوب های محکم فقه امامیه خارج نمی شود، می تواند برای فقها و پژوهشگران فقهی امروز بسیار درس آموز و پیش برنده باشد. امروز فقه امامیه با انبوهی از مسائل ریز و درشت روبروست که با محور قراردادن قرآن پژوهی فقهی در کنار فهم عمیق سنت اهل بیت (علیهم السلام) و نشان دادن عقل و نقل در فرایند استنباط، هریک در جای منطقی و قابل دفاع خود می توان امید راسخ به پاسخگویی آنها داشت. مکتب فقهی محقق اردبیلی نمونه بارزی از رعایت چنین فرایندی در استنباط است.

در اینجا از نویسندگان فرهیخته این اثر حجج اسلام والمسلمین آقایان محمدعلی سلطانی و سیدعلی حسینی بابت تلاش های چندساله و به کارگیری دانش و تجربه های علمی خود در به ثمر رساندن این اثر و عرضه آن به جامعه فقهی و فقه پژوهی، صمیمانه سپاسگزاری می کنیم؛ از مدیر محترم گروه فلسفه فقه پژوهشکده فقه و حقوق حجت الاسلام والمسلمین آقای حسنعلی علی اکبریان

که تحقیق در این گروه انجام شده و با مساعدت‌های علمی و نظارت فرایندی ایشان همراه بوده نیز تشکر و قدردانی می‌شود.

همچنین از مدیر پیشین گروه فلسفه فقه حجت‌الاسلام و المسلمین سعید ضیایی فر که پژوهشی از دوره مدیریت ایشان آغاز شد، ناظر علمی تحقیق حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر کاظم قاضی‌زاده، ارزیاب آن، حجت‌الاسلام و المسلمین محمدحسن نجفی راد، اعضای شورای پژوهشی آن شامل مدیران محترم گروه‌های پژوهشی پژوهشکده و عضو مدعو حجت‌الاسلام و المسلمین سیدعلی اشکوری و سایر همکاران در پژوهشکده و پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی که در جایگاه خود در به‌ثمر رسیدن پژوهش تا انتشار آن نقش‌آفرین بوده‌اند، به‌ویژه نشر پژوهشگاه که آماده‌سازی فنی و فرایند انتشار این اثر را به عهده داشتند، سپاسگزاری می‌کنیم.

سیف‌الله صرامی

مدیر پژوهشکده فقه و حقوق

مقدمه

محقق اردبیلی یکی از فقیهان برجسته و تأثیرگذار در فقه شیعه است. شناخت تاریخ فقه شیعه بدون شناخت فقه محقق اردبیلی چندان اطمینان‌بخش نیست. محقق اردبیلی در دورانی به عرصه گام نهاد که یکی از دوران مهم تحول در فقه شیعه بود و می‌توان این دوره را در تاریخ فقه شیعه از دوران عطف شمرد. در این دوره، فقه شیعه از چند سو با چالش‌های جدی روبرو بود؛ از سویی فقه شیعه تازه از دوران فقه فردی و غیرحکومتی به مرحله تجربه حکومتی وارد شده بود و فقیهانی چون محقق کرکی با بیرون کشیدن فقه شیعه از انزوای زندگی فردی تا حدودی آن را به ساحت جامعه آورده بودند و بدیهی بود مباحثی که جنبه اجتماعی به‌ویژه جنبه‌های حکومتی آن برجسته بود، با ناباوری شمار فراوانی از فقیهان مواجه شود و بسیاری از فقیهان آن روزگار نتوانند با این مباحث کنار بیایند.

در کنار این پدیده، ورود قدرت به عرصه فقه و اجتهاد و دخالت‌های مستقیم و غیرمستقیم آن در پیدایش شماری از مباحث فقهی نیز موضوعی بود که نمی‌توان آن را در تحلیل روند فقه شیعه در این دوره نادیده گرفت. از سوی دیگر مباحث اصولی که روزگاری در فقه شیعه چندان مورد اقبال نبود و از سوی افرادی سوغات فقه اهل سنت قلمداد می‌شد، در پرتو کوشش‌های فقه‌های مکتب حله به‌ویژه علامه حلی (م. ۷۲۶ق) جاپای محکمی در فقه شیعه باز

کرده و تا حدودی متورم شده بود و درون خود، زمینه این باور را پدید می‌آورد که گویی به احادیث اهل بیت علیهم‌السلام چندان توجه نمی‌شود؛ باوری که بعدها به نهضت پر قدرتی به نام «اخباری‌گری» منجر شد و پس از محقق اردبیلی به سوی فقه غالب در میان شیعیان خیز برداشت. در چنین اوضاعی باید فقه محقق اردبیلی را که در آن عقل و نقل به صورت بسیار محکمی به هم پیوند خورده، نقطه عطفی در این دوره دانست.

در کنار این مسائل، درگیری‌های سخت و دنباله‌داری که به نام مذهب در جهان اسلام رخ می‌داد و خلافت عثمانی خود را نماینده جریان اهل سنت می‌دانست و پادشاهان صفوی خود را پرچم‌دار تشیع می‌شمردند، تأثیر ژرفی در حوزه‌های فکری به‌ویژه در حوزه اجتهاد و استنباط می‌گذاشت. این مسائل در کنار مسائل بسیار دیگر، لزوم بازشناسی دیدگاه‌های فقهی و مکاتب فقهی برآمده از این وضع را می‌نمایاند. بدیهی است شناخت مکاتب فقهی - افزون بر یاری در شناخت تاریخ فقه شیعه - در بهینه‌سازی امر اجتهاد و استنباط نیز کمک شایانی خواهد داشت؛ از این رو بر آن شدیم یکی از مکاتب فقهی شیعه را که به این دوره متعلق است، مورد بحث قرار دهیم.

۱. تبیین موضوع تحقیق

موضوع این تحقیق شناسایی و معرفی مکتب فقهی محقق اردبیلی از لابه‌لای کتاب‌ها و آثار وی و شاگردان برجسته اوست که تحت تأثیر افکار محقق اردبیلی، مکتب وی را تداوم بخشیدند و به‌طور خاص در پی پاسخ به پرسش‌های زیر است:

پرسش اصلی: خصوصیات مکتب فقهی محقق اردبیلی چیست؟

پرسش‌های فرعی: ۱. زیرساخت‌ها و مبانی که بر پایه آنها مکتب فقهی محقق شکل گرفته، کدام‌اند؟ ۲. عوامل احتمالی تأثیرگذار در اعتقاد محقق به مبانی مکتب‌ساز مورد نظر چه چیزهایی بود؟ ۳. بازتاب مبانی محقق اردبیلی در استنباط‌های وی چیست؟ ۴. بازتاب و تأثیر مکتب محقق در فتاوی وی چه بود؟

۲. هدف و ضرورت تحقیق

هدف این تحقیق آن است که بتواند با پژوهش در آثار به‌جامانده و فتاوی محقق اردبیلی، مکتب فقهی وی را شناسایی و معرفی کند. بدیهی است معرفی مکتب وی به محققان این فرصت و امکان را خواهد داد تا در مطالعه آثار وی از نظم و سامانی برخوردار باشند. دستیابی به این هدف موجب خواهد شد شناخت دقیق‌تری از اندیشه و تفکر فقهی محقق اردبیلی داشته باشیم. این شناخت در ادامه، ما را در برداشت‌های درست و نزدیک به واقع از منابع فقهی کمک خواهد کرد. اینکه چه چیزهایی را منابع فقهی بدانیم و هر کدام از این منابع را در چه رتبه‌ای قرار دهیم و میان آنها چه رابطه‌ای برقرار کنیم و با چه معیاری از این منابع بهره بگیریم، کمک شایانی به نزدیکی برداشت‌هایمان با احکام واقعی اسلام خواهد کرد. وظیفه فقیه دستیابی به حجت است؛ اما همواره در پی آن است که فتاوایش با واقع نزدیک‌تر و اصابت با حق در آن بیشتر باشد. این امر در صورتی می‌تواند تحقق یابد که از تجربه‌های فقیهان پیشین بهتر بهره بگیریم و زمانی بهره‌گیری از فقیهان پیشین بیشتر خواهد بود که از سامانه اجتهادی آنان بیشتر و بهتر خبر داشته باشیم و این مطلوب وقتی ممکن خواهد بود که بتوانیم مکتب فقهی که فقیه موردنظر درون آن مکتب به استنباط

و اجتهاد دست یازیده را بشناسیم. بنابراین تحقیق در مکاتب فقهی ضرورتی انکارناپذیر است و از آنجایی که محقق اردبیلی دارای مکتب فقهی است - چنان که در این نوشته اثبات خواهد شد - چنین تحقیقی از ضرورت لازم برای انجام برخوردار است.

۳. پیشینه تحقیق

تحقیق در مورد مکاتب فقهی، از پژوهش‌هایی است که تازه در حوزه‌های علمیه باب شده و شاید سالیان سال طول بکشد که به رویه‌ای متداول تبدیل شود. این بحث هنوز نتوانسته مفهوم دقیق و روشنی از خود ارائه کند و هنوز افرادی وجود دارند که در وجود مفهومی محصل برای مکتب فقهی تردید جدی دارند و حتی استفاده از واژه «مکتب» در مورد فقه را چندان روشن نمی‌دانند؛^۱ به بیان دیگر این بحث هنوز در مراحل مقدماتی است؛ از این رو نباید توقع وجود پیشینه برای این بحث دست‌کم با این عنوان داشت. البته پیش‌تر در آثار موجود درباره تاریخ فقه شیعه به‌طور فشرده از جمله در کتاب مقدمه‌ای بر فقه شیعه با عنوان «مکتب مقدس اردبیلی» البته از فقه محقق اردبیلی یاد شده است. آقای مدرسی اتکای محقق اردبیلی بر فکر و اجتهاد تحلیلی و تدقیقی بدون توجه به آرا و نظرهای پیشینیان و وجود دقت‌نظرهای خاص و موشکافی‌ها و روش آزاد و شجاعت حقوقی او را مشخصه مکتب فقهی وی و به بیان دقیق‌تر مستندات اطلاق مکتب به فقه وی می‌داند.^۲ با این حال با توجه به اینکه محقق

۱. رک: «دیدگاه آقای مصطفی ملکیان»، در: سعید ضیائی‌فر؛ پیش‌درآمدی بر مکتب‌شناسی فقهی؛

ص ۱۳۴.

۲. سیدحسین مدرسی؛ مقدمه‌ای بر فقه شیعه؛ ص ۵۶.

اردبیلی از فتاوی متمایز برخوردار است، از دیرباز بحث‌هایی درباره اندیشه‌های فقهی وی انجام گرفته است؛ چنان‌که بعدها به آن اشاره خواهد شد. در زمان زندگی محقق اردبیلی بعضی از دیدگاه‌های وی در مورد خراج در زمان غیبت، از سوی افرادی بحث و نقد و بررسی شد و بعدها وحید بهبهانی انتقادات خود را بر فتاوی وی در شکل تعلیقه بر مجمع الفایده والبرهان ارائه کرد؛ اما این بحث‌ها را نمی‌توان نقد مکتب فقهی محقق اردبیلی نامید؛ زیرا این بزرگواران فتاوی محقق اردبیلی را به صورت انفرادی نقد کردند، نه نظام‌وار و به گونه نقد مکتب فقهی. به جرئت می‌توان گفت تلاش علمی‌ای که با عنوان «کنگره محقق اردبیلی» انجام شد و در طول این تلاش، پژوهشگران بسیاری به تبیین، توصیف، تحقیق، نقد و بررسی آرای وی و نیز گزارش آثار علمی منتسب به محقق و بررسی صحت و سقم این انتساب‌ها پرداختند و از استادان، شاگردان، محیط علمی محقق اردبیلی، هم‌روزگاران وی و کسانی که از افکار وی تأثیر پذیرفتند، سخن گفتند، بهترین پیشینه تحقیق درباره اندیشه‌های محقق اردبیلی باشد. با این حال در این کنگره در عین اینکه گاه اشاره‌هایی درباره تأثیرگذاری محقق در فقیهان پس از خود وجود دارد، به عنوان مکتب فقهی به این مباحث نگریسته نشده است؛ از این رو باید گفت نمی‌توان برای این بحث پیشینه‌ای در نظر گرفت.

۴. چارچوب و مبانی نظری تحقیق

فرض بر این است که دیدگاه‌های هر صاحب‌نظری در واقع مبتنی بر دستگاه و سامانه فکری خاصی است. این امر همان‌گونه که در دانش‌های دیگر وجود دارد، در فقه نیز وجود دارد. در فقه نیز هر فقیهی از دستگاه و سامانه فکری خاصی

پیروی می‌کند. این دستگاه فکری، یا ساخته و پرداخته خود شخص است یا از آن افراد دیگر است؛ در صورت نخست، آن شخص، فرد مکتب‌ساز یا صاحب سامانه و دستگاه فکری در فقه شناخته می‌شود و در صورت دوم، فرد پیرو مکتب دیگران به شمار می‌آید. از آنجایی که محقق اردبیلی یکی از فقهای مهم و از اندیشوران بزرگ حوزه فقه است، نباید از این چار چوب بیرون باشد.

۵. فرضیه یا فرضیه‌های تحقیق

فرضیه و مدعای مورد نظر این تحقیق آن است که محقق اردبیلی مکتبی خاص در فقه دارد و به بیان دیگر وی از مکتبی که ساخته و پرداخته خودش است، پیروی می‌کند. این مکتب مبتنی بر مبانی و زیرساخت‌هایی است که تا حدی زائیده عوامل برونی و درونی مؤثر در اندیشه معرفتی محقق و به‌طور خاص معرفت فقهی وی است. بدیهی است اگر این فرضیه در مورد وی صادق نباشد، باید گفت وی پیرو یکی از مکاتب فقهی پیش از خود است که در این صورت باید آن مکتب را شناسایی کرد.

۶. تعریف اصطلاحات و مفاهیم اساسی تحقیق

در این تحقیق، این مفاهیم تعریف و بازشناسی خواهد شد:

- مکتب فقهی دستگاه فکری فقهی که برای خود مبانی، روش و چارچوب خاص در عملیات استنباط و تحصیل حکم شرعی دارد؛
- روش (شیوه به‌کارگیری ابزار دستیابی به حکم شرعی و چگونگی برداشت و تفسیر آن ابزار)؛

- مبانی و زیرساخت (نوع تفسیر، تلقی و ارزش‌گذاری فرد از امکانات و

دانش‌هایی که در روند تحصیل حکم شرعی به‌طور مستقیم یا غیر مستقیم به کار می‌آیند؛

- اجتهاد و استنباط (عمل و روند تحصیل مستدلانه حکم شرعی از منابع آن)؛
- افتا (بیان نظر و حکمی که فقیه در جریان استنباط به آن دست می‌یابد و برای عمل در اختیار دیگران قرار می‌دهد).

۷. روش و نوع تحقیق

بدیهی است در چنین تحقیقاتی، راهی جز تحقیق توصیفی - تحلیلی با روش گردآوری کتابخانه‌ای اطلاعات وجود ندارد؛ از این رو در این تحقیق بر آن خواهیم بود با مطالعه و بررسی نظرهای محقق اردبیلی که به‌طور عمده در کتاب مجمع الفایده و البرهان و در زیادة البیان و خراجیه‌های وی آمده است، نکاتی که گویای وجود سامانه‌ای خاص در فقه محقق اردبیلی است، استخراج کنیم و با سنجش آنها و یافتن تناسب و پیوندهای مبنایی میان آنها به سامانه موجود در آنها راه بجوئیم. بدیهی است این مطالعه و بررسی که گام نخست در این مسیر است و راهی نسفته است، نمی‌تواند مطالعه‌ای نهایی و تمام‌عیار قلمداد شود و هرگز نباید چنین انتظاری از آن داشت؛ بلکه باید این نوشته را آغاز راه شمرد با همه کمبودها و نواقصی که معمولاً برای فردی که نخستین بار راهی را می‌گشاید، امکان‌پذیر است.

۸. مشکلات و موانع تحقیق

همان‌گونه که یادآوری شد، این نوع مطالعه‌ها پیمودن راه‌های تازه در حوزه فقه است و بی‌گمان دشواری‌های خاص خودش را دارد. شاید نخستین دشواری

در این خصوص، آن است که بسیاری از آثار پیشینیان در دسترس نیست. شمار فراوانی از این آثار از بین رفته و از باقی مانده‌ها که اندک هستند، بسیاری هنوز خطی و نیازمند تحقیق‌اند. این قبیل مطالعه در مرحله نخست نیازمند وجود همه آثار بدون واسطه و با واسطه فرد است. نبود این آثار، دست پژوهشگر را از مواد لازم تهی می‌دارد. نبود همه آثار محقق مورد بحث این احتمال را پدید می‌آورد که دیدگاه وی ممکن است در آثار دیگرش تفاوت کرده باشد و با نبود آن آثار نتوان به‌طور قاطع حکم کرد که نظریه وی همین است که در آثار در دسترس منعکس شده است.

دشواری دیگر در این مسیر، این است که اصل ابهام در مورد مکتب فقهی وجود دارد. اینکه معیار و ملاک مکتب چیست، هنوز تبیین واحدی ندارد. نبود معیار واحد و قابل قبول برای همه به مقدار زیادی دست پژوهشگر را در شناخت مکتب افراد می‌بندد. این دشواری شاید از دشواری نخست مهم‌تر و سخت‌تر است. لازمه نبودن بحث، این قبیل دشواری‌هاست. البته نباید چنین دشواری‌هایی را به گونه‌ای بزرگ تصور کرد که انسان را به ناامیدی بکشاند. نبود شرایط بالاتر هرگز دلیل نمی‌شود کار در شرایط پایین‌تر را به کنار نهاد و به امید فراهم شدن همه شرایط نشست. بدیهی است وقتی شرایط بهتری فراهم شد و معیارهای مکتب فقهی مشخص و مورد قبول همگانی قرار گرفت، این قبیل تحقیقات نیازمند بازنگری‌هایی خواهد بود تا با معیارهای مقبول هماهنگی بیشتری یابند.

۹. ساختار کتاب

مطالب این کتاب مشتمل بر چهار فصل و دو ملحق است: در فصل نخست،

کلیات موردنیاز برای ورود به بحث بیان شده است؛ از قبیل زندگی‌نامه محقق اردبیلی، مفاهیم و عوامل مؤثر در شکل‌گیری مکتب فقهی او. در فصل دوم مبانی قرآنی، حدیث‌شناسی، اصول فقهی و کلامی و فلسفی محقق اردبیلی ارائه شده است. در فصل سوم، ویژگی‌های مکتب فقهی محقق اردبیلی در مقام استنباط بیان شده است. جایگاه خاص حدیث، کم‌توجهی به شهرت، توجه به تاریخ و فقه عامه، توجه به قواعد فقهی و نگرش مجموعه‌ای به امارات، مهم‌ترین ویژگی‌های مکتب فقهی او در مقام استنباط بیان شده است. در فصل چهارم، با توجه به تفکیک میان مقام افتا و مقام استنباط، ویژگی‌های مکتب فقهی او در مقام افتا بیان شده است. از این ویژگی‌ها، قاطعیت در فتوا، وجود فتاوی آسان و نیز فتاوی ممتاز چشمگیر است.

پس از این فصول که محتوای اصلی کتاب به شمار می‌روند، دو ملحق مستقل - به دلیل اهمیت موضوع - به صورت پررنگ تقدیم خوانندگان شده است: ملحق نخست معرفی کتاب زبده البیان است. این کتاب به دلیل اهمیت و جایگاهش، هم در تاریخ کتاب‌های آیات الاحکام و هم در شناخت مکتب فقهی محقق اردبیلی به صورت مستقل ارائه شده است. ملحق دوم نقدهای وحید بهبهانی بر فقه محقق اردبیلی را بیان و بررسی کرده است. این نقد و بررسی می‌تواند کمک شایانی به شناخت دقیق‌تر جایگاه فقه محقق اردبیلی در گنجینه فقه شیعی کند.